

Kurpiowszczyzna w badaniach naukowych¹

Cykl: Kurpiowszczyzna. Przekształcenia krajobrazu osadniczego do czasu przystąpienia Polski do Unii Europejskiej

Agnieszka Starzyk

STRESZCZENIE

Kurpiowszczyzna to jeden z ciekawszych regionów etnograficznych, z ośrodkiem oryginalnej, świetnie zachowanej i pieczołowicie kultywowanej kultury ludowej Kurpiów. Obraz wsi kurpiowskiej jest wynikiem wielowiekowych działań człowieka. Na przestrzeni stuleci następowały przekształcenia krajobrazu, oparte na przystosowywaniu środowiska przyrodniczego do uprawy ziemi i stopniowym zakładaniu siedzib ludzkich, które dały obraz współczesny. Tradycyjna kultura ludowa kurpiowskiej grupy etnograficznej oraz wysoka wartość środowiska przyrodniczego były inspiracją do podjęcia badań z zakresu transformacji otwartego krajobrazu osadniczego regionu kurpiowskiego. Celem pracy było zbadanie procesów decydujących o przekształceniach krajobrazu naturalnego i kulturowego Kurpiowszczyzny.

Zakres terytorialny pracy obejmuje obszar Kurpiowszczyzny położony między Omulwią i Szkwą, który w XV w. znalazł się w powiecie ostrołęckim i w nim pozostał. Zakres czasowy badania obejmuje okres od pierwszych wzmianek o zasiedlaniu obszaru do czasu przystąpienia Polski do Unii Europejskiej.

Przyjęte zostały następujące metody badawcze: analizy bibliograficznej i piśmiennictwa dotyczącego tematu pracy, analizy historycznej obejmującej rozwój osadnictwa na badanym terenie, analizy kartograficznej porównawczej w zakresie osadnictwa i przekształcania krajobrazu, analizy statystycznej w zakresie infrastruktury społecznej i technicznej. W pracy posługiwano się także inwentaryzacją krajobrazową i urbanistyczno-ruralistyczną.

Struktura cyklu, zawarta w siedmiu artykułach, obejmuje zagadnienia związane z kształtowaniem i rozwojem osadnictwa na obszarze Kurpiowszczyzny: 1) Kurpiowszczyzna w badaniach naukowych, 2) Kurpiowszczyzna w kulturze ludowej, 3) Kurpiowszczyzna – zarys kształtowania funkcji osadniczo-rolniczych i krajobrazu, 4) Kurpiowszczyzna – charakterystyka krajobrazu osadniczego, 5) Kurpiowszczyzna – dominujące zmiany w krajobrazie pod wpływem czynników społeczno-ekonomicznych w okresie 45-lecia powojennego, 6) Kurpiowszczyzna – dominujące zmiany w krajobrazie pod wpływem czynników społeczno-ekonomicznych w okresie transformacji ustrojowej. Cykl zamyka artykuł dotyczący współczesności: 7) Kurpiowszczyzna – 18 lat od wstąpienia Polski do Unii Europejskiej (publikacja w 2022).

Słowa kluczowe: Kurpie, architektura, krajobraz osadniczy, krajobraz przyrodniczy, krajobraz kulturowy

¹ Artykuł jest częścią cyklu pt. „Kurpiowszczyzna. Przekształcenia krajobrazu osadniczego do czasu przystąpienia Polski do Unii Europejskiej” opracowanego na podstawie badań przedstawionych w dysertacji doktorskiej autorki pt. „Przekształcenia otwartego krajobrazu osadniczego na Kurpiowszczyźnie na przykładzie wybranych gmin”. Cykl składa się z siedmiu artykułów: 1) Kurpiowszczyzna w badaniach naukowych, 2) Kurpiowszczyzna w kulturze ludowej, 3) Kurpiowszczyzna – zarys kształtowania funkcji osadniczo-rolniczych i krajobrazu, 4) Kurpiowszczyzna – charakterystyka krajobrazu osadniczego, 5) Kurpiowszczyzna – dominujące zmiany w krajobrazie pod wpływem czynników społeczno-ekonomicznych w okresie 45-lecia powojennego, 6) Kurpiowszczyzna – dominujące zmiany w krajobrazie pod wpływem czynników społeczno-ekonomicznych w okresie transformacji ustrojowej, 7) Kurpiowszczyzna – 18 lat od wstąpienia Polski do Unii Europejskiej (publikacja w 2022).

Wprowadzenie²

Obraz wsi kurpiowskiej jest wynikiem wielowiekowych działań człowieka. Na przestrzeni stuleci następowały przekształcenia krajobrazu, oparte na przystosowywaniu środowiska przyrodniczego do uprawy ziemi i stopniowym zakładaniu siedzib ludzkich, które dały obraz współczesny. Kurpiowszczyzna to jeden z ciekawszych regionów etnograficznych, z ośrodkiem oryginalnej, świetnie zachowanej i pieczołowicie kultywowanej kultury ludowej Kurpiów. Szczególnie charakterystyczny wyraz znalazła sztuka ludowa Kurpiów w budownictwie, zdobnictwie i tkactwie. Region ten słynie ze sztuki ludowej, miejscowych obyczajów, pieśni i tańców ludowych, z oryginalnej gwary.

Zarys tematyczny cyklu artykułów obejmuje procesy kształtowania funkcji osadniczo-rolniczych oraz krajobrazowych, które miały istotny wpływ na strukturę przestrzenną osadnictwa wiejskiego na terenie Kurpiowszczyzny. Proces osadniczy w puszczy został zapoczątkowany przez rudników, smolarzy i bartników, których wędrowny tryb życia z czasem ulegał zmianie. Oprócz wykonywania powyższych zajęć stawali się również rolnikami, karczowali puszcę w celu założenia wiosek, gdzie posiadali swe gospodarstwa rolne [Piaścik 1939]. Zakres terytorialny obejmuje obszar Kurpiowszczyzny położony między Omulwią i Szkwą, który w XV w. znalazł się w powiecie ostrołęckim i w nim pozostał. Ludność kurpiowska zamieszkuje tereny, które nigdy nie stanowiły wyodrębnionej jednostki administracyjnej, a należały w przeszłości do różnych powiatów: ostrołęckiego, łomżyńskiego, kolneńskiego i przasnyskiego, następnie do dwóch województw – ostrołęckiego i łomżyńskiego, ale zawsze największa ich część znajdowała się w ostrołęckim [Niedziałkowska 1988]. W XVI i XVII w. lasy północnego Mazowsza nosiły nazwę Puszczy-Zagajnicy, z określeniami pochodzącymi od nazwy starostwa, w obrębie którego się znajdowały, np. Puszcza-Zagajnica Łomżyńska, Puszcza-Zagajnica Nowogrodzka czy Puszcza-Zagajnica Ostrołęcka, nazywana też Puszcza Skwańska (Szkwańska), położona pomiędzy dopływami Narwi z Omulwią i Skwą (Szkwą). Na początku XVIII w., rozciągające się tu bory, nazwane później Puszcza Zieloną, a obecnie zwane także Puszcza Myszyniecką, stanowiące początkowo własność książąt mazowieckich, a następnie królów polskich oraz sąsiadująca z nią od zachodu i południowego zachodu Puszcza Biała, uzyskały wspólną nazwę Puszczy Kurpiowskiej (Kurpiowszczyzny). Obecnie terminem tym określa się wyłącznie obszar Puszczy Zielonej, uznanej za Kurpie właściwe [Niedziałkowska 1988].

Odrębność regionalna Kurpiowszczyzny spowodowała, że na początku lat dwudziestych XX w., posłowie ziemi łomżyńskiej, a przede wszystkim Adam Chętnik (poseł w latach 1922–1927), wysuwali na forum sejmowym projekt wydzielenia regionu kurpiowskiego w Starostwo Kurpiowskie. Projekt ten nie uzyskał jednak aprobaty i region nadal pozostawał administracyjnie w kilku powiatach.

Z dniem 1 stycznia 1999 r., po reformie administracyjnej, Kurpiowszczyzna znalazła się w trzech województwach: mazowieckim, podlaskim i niewielka część w warmińsko-

² Wprowadzenie jest wspólne dla całego cyklu, powtarza się przed każdym kolejnym artykułem.

mazurskim³. Badania obejmują gminy kurpiowskie położone w województwie mazowieckim, w powiecie ziemskim ostrołęckim, bez Ostrołęki – miasta na prawach powiatu. Są to gminy: Baranowo, Czarnia, Kadzidło, Lelis, Łyse, Myszyniec i Olszewo-Borki. Myszyniec jest gminą miejsko-wiejską, pozostałe są gminami wiejskimi.

Do pierwszego/niniejszego artykułu została przyjęta teza, że pomimo stosunkowo krótkiej historii region posiada liczną bibliografię, ze szczególnym naciskiem na historię oraz kulturę ludową.

Metodyka badań⁴

Przyjęte zostały następujące metody badawcze:

- analizy bibliograficznej i piśmiennictwa dotyczącego tematu pracy,
- analizy historycznej obejmującej rozwój osadnictwa na badanym terenie,
- analizy kartograficznej porównawczej w zakresie osadnictwa i przekształcania krajobrazu,
- analizy statystycznej w zakresie infrastruktury społecznej i technicznej.

W pracy posługiwano się także inwentaryzacją krajobrazową i urbanistyczno-ruralistyczną.

Pierwsze opisy ziemi i kultury Kurpiów na przełomie XVI i XVII wieku

Kurpiowska Puszcza Zielona, pomimo że jest stosunkowo młodym regionem etnograficznym, należy do jednego z najlepiej zbadanych w Polsce. Zgromadzono liczną, wszechstronną literaturę dotyczącą Puszczy, od dawna bowiem zwracała uwagę wielu badaczy i pisarzy.

Cechą charakterystyczną regionu była jego izolacja, bowiem wiele wieków, aż do 1945 r. tereny te leżały na rubieżach państwa polskiego i stanowiły swoiste kresy [Pajka 1996]. Nie występowały tutaj ani wielkie majątki ziemskie jak ordynacje, ani średnie majątki i folwarki ze służbami dworskimi i w związku z powyższym pańszczyzna była tutaj nieznaną. Mieszkańcy tych ziem, zwani Kurpiami (nazwa ta pochodzi od obuwia z drzewa lipowego), żyli ubogo, ale jako ludzie wolni.

Literatura dotycząca tego regionu liczy wiele pozycji naukowych omawiających różne aspekty Kurpiowszczyzny. Ze względu na zakres tematyczny cyklu badania bibliograficzne

³ Reforma administracji publicznej jest istotnym warunkiem przemian społecznych i gospodarczych Polski. System administracyjny kraju, obowiązujący do 31 grudnia 1998 r., był nie tylko scentralizowany, ale także oparty na dominacji układu branżowo-resortowego nad układem terytorialnym. Administracyjny podział dwustopniowy (gmina i województwo) uniemożliwiał odejście od resortowego, centralistycznego modelu administrowania. Nowy podział spowodował przeniesienie wielu zadań i kompetencji z centrum do województw. Jednocześnie nastąpiło uporządkowanie systemu terytorialnego przez stworzenie dużych województw, czyli jednostek samorządu terytorialnego zdolnych do prowadzenia polityki regionalnej i wykonywania zadań o charakterze ponadlokalnym, jednak niemających charakteru ogólnopństwowego i nieobejmujących całego kraju.

⁴ Opracowana dla całego cyklu artykułów.

zostały ograniczone do charakterystyki literatury omawiającej w sposób syntetyczny zagadnienia związane z istotą badania.

Pierwsze opisy ziemi i kultury Kurpiów pojawiają się na przełomie XVI i XVII w. Były to jedne z pierwszych kodyfikacji praw, spisane przez Krzysztofa Niszczycyckiego (1540–1617) i Stanisława Skrodzkiego, sprawozdania misjonarzy, m.in. księdza Łukasza Kościeszy-Załuśkiego (1604–1675), liczne opisy i relacje dziejopisów, m.in. Jędrzeja Świącickiego (XVI/XVII w.) czy Marcina Kromera, wzmianki cudzoziemców. Jędrzej Świącicki, autor jednego z najstarszych opisów Mazowsza, pisał, że w Puszczy Zielonej znajduje się „różnego rodzaju zwierzyzna, jak: jelenie, żubry, nie oswojone osły, dziki leśne, a także małe kuny (...). Nie brak tam też pantery i niedźwiedzia”. W kilkanaście lat potem jezuita Łukasz Kościesza-Załuśki sporządził najstarszy opis Puszczy Kurpiowskiej. Sprawozdanie to po raz pierwszy ukazuje problemy pochodzenia ludności kurpiowskiej. Według misjonarza mieszkańcy puszczy pochodzą z Prus, wyjątek stanowią ci, którzy przywędrowali z Mazowsza albo Rusi. Ich życie i domy opisał w sposób następujący: „Ludzie są tam bardzo leśni. Mieszkają po trzy lub cztery chałupki razem (...) pokryte darnią, bez okien, bez stołów ani innych udogodnień. Oberwani, półnadyz wychodzą z domu, reszta ich dzieci i nawet starsza młodzież obojga płci łązą nadyz (...). Sprawa to ich wielka bieda” [Mikulska 1998].

Przeszość Kurpiowszczyzny w literaturze XIX wieku

Wiek XIX przyniósł bogatą literaturę badaczy przeszłości ziem polskich. W pracach swych niektórzy autorzy próbowali przeanalizować odmienność kultury i życia Kurpiów. Należy tu wymienić Wincentego Hipolita Gawareckiego (1788–1852), Wincentego Pola (1807–1872) czy Kazimierza Władysława Wójcickiego (1807–1879). Z biegiem czasu pojawiały się coraz liczniejsze publikacje. Ukazywały one coraz więcej szczegółów z życia i historii ludu zamieszkującego Puszcę Zieloną, zwanych Puszczakami (wg B. Tykiela), Kurpikami (wg A. Pułajańskiego), Kurpiami (wg W. Prackiego) [Mikulska 1998].

Wincenty Hipolit Gawarecki [1830] w swoim dziele pt. *Pamiętnik historyczny Płocki* opisuje m.in. miasta Ostrołękę i Myszyniec, Puszcę Myszyniecką oraz zamieszkujący ją lud, jego zwyczaje, ubiory, historię oraz wsie. O mieście Ostrołęka pisze: „... nad rzeką Narwią, stolica Powiatu Ostrołęckiego, kiedy jest założone z pewnością twierdzić nie można; przywileie jego oryginalne w czasie pożaru miasta w d. 9. Lutego 1817 wydarzonego łupem płomieni stały się, z akt tylko pozostałych w archiwum miejskiem okazuje się iż miasto Ostrołęka miało: 1. Przywilej przez Jana Xięcia Mazowieckiego w Warszawie w piątek po Ś. Narodzenia Maryi Panny r. 1427 dany, a przez Zygmunta Króla Polskiego w poniedziałek po Ś. Trzech Króli r. 1557. potwierdzony. Temi przywilejami swobody mieszczan i wolność sądzienia spraw w granicach miasta zabezpieczone”. Próbuje również określić granice Puszczy Myszynieckiej: „Puszcza Myszyniecka otoczona jest od południa rzeką Narwią, od zachodu Omulwią, od wschodu rzeką Skwą, a od północy królestwem pruskim, a mianowicie powiatem Ortelsburgskim, po polsku Szczytno zwanem. Środkiem puszczy płynie rzeczka

Rossoga. Z między bagien, nayznacniejsze iest zwane Karaska, między wsiami Olszynami, Kopaczyskiem, Kierzskiem i Glebą, na mile długie, a przeszło ćwierć mili szerokie, za spuszczeniem wody do rzeki Omulwi, mogłoby być osuszone, i w użyteczne łąki obrócone". „Puszcza Myszeniecka toż samo znaczy co i puszcza Ostrołęcka, dawniey nazywała się Puszczą Skwańską od rzeki Skwy onę przerzynającą, teraznieysze swoje nazwisko od wsi Myszeniec przybrała. Prócz niey były trzy inne puszcze w okręgu dzisiejszego Woiewództwa Płockiego. Jako to puszcza Rożańska czyli Rzaniecka, w starostwie Rożańskim położona przy wsi Rzańcu, puszcza Zielona w starostwie Przasnyskim między Przasnyszem i Chorzelami, i puszcza Nadbużna między Narwią a Bugiem od Pułtusa do Ostrowca rozciągająca się. W wszystkich osiadli włościanie nazywali się, i dotąd są nazywani Kurpiami, od obuwia uplecionego z łyka lipowego, wiązowego, lub innego Kurpie zwanego". Sama puszcza nie wydawała się autorowi atrakcyjna. Opisywał ją w następujący sposób: „Nie masz podobno w terazniejszym królestwie Polskim smutniejszey okolicy nad puszczą Myszyniecką, dawniey starostwo Ostrołęckie dziś ekonomią koronną Ostrołęka składającą. Niewyrzysz tam tylko wydmy piaszczyste, obszerną przestrzeń ziemi lotnym piaskiem zasypaną, i do uprawy mniej zdatną. Bagna błotniste, i lasy nikczemne, bo na lichym gruncie nawet sosnowe drzewo tępo i krzywo rośnie. W okolicy tylko leży Czarńca, Długiego, i Surowego, grunt iuż lepszy, i lasy pięknieysze. Za Myszeńcem kończą się iuż lasy, akilka ieszcze wsi ku granicy Pruskiej położonych, iako to: Wołkowe, i Dąbrowa są w polach, i w urodzajnieyszym gruncie". „Jeszcze przed ósmnastu latami znajdowała się w puszczy Myszenieckiey gruba zwierzyna, iako to sarny, i dziki ... dziś zaledwie iest kilka sarn w całym leśnictwie Ostrołęckim, a dzików wcale iuż nie masz, sama tylko drobna zwierzyna pozostała, a szczerolniey obfituie leśnictwo Ostrołęckie w ptactwo, iako to: cietrzewie, iarżabki, kuropatwy, itp." „Ludność ekonomii Ostrołęckiey z puszczy złożoney, wedle powziętych wiadomości z Archiwum Kommissyi Woiewodztwa Płockiego...ma dochodzić do 13000 dusz". Przytacza w swojej pracy również „Przywilej Zygmunta III bartnikom puszczy Ostrołęckiey w roku 1630 udzielony". W monografii przedstawił opisową inwentaryzację Myszyńca: „Dziś Myszeniec miasteczko rządowe liczy domów murowanych 3, z drzewa 149, w ogóle 152, mieszkańców 1380 między temi Żydów 312. Jarmarków rocznie ósm., iako to: na Nowy Rok, na N.P. Gromniczą, na P. Zwiastowania, na Ś. Stanisława, na Ś. Trójcę, na Wniebowzięcie P. Maryi, d. 29. Września i 11. Listopada; targ jeden w tygodniu, gruntu 80 włók doń przynależy, przychód jego wynosi rocznie zł. 2351. gr. 23. Ma znaczne garbarnie, bursztyn w okolicy miasta tego kopią i wiele tu płótna wyrabiają, iest tu nadto fabryka wyrobów z bursztynu". Opisał również wybrane wsie i ich położenie, m.in. wieś Kadzidło: „osadzona na piaskach, gruntu ma iedne piaszczyste, drugie niskie bagniste, góry piaszczyste pola tey wsi otaczające, i w środku pól będące, rozwiane wiatrami role, ogrody nawet i budynki zasypują, stąd straty pól coraz większey spodziewać się potrzeba. Wieś ta do budowli boru niema zdanego, tylko zarośle, lasy ma błotniste, olszynę i brzezinę w sobie zawieraiące, ta wieś niema innych gruntów więcey tylko bagna. Gospodarzów ma 51" [Mikulska 1998].

Kolejne pokolenia badaczy Kurpiowszczyzny coraz dokładniej i systematyczniej opisywały ten region Polski. Ukazywały się coraz bardziej szczegółowe opisy autorstwa Wiktora

Czajewskiego (pseudonim Antoni Chleboradzki, 1857–1922), Adama Zakrzewskiego (pseudonim Tomek Piast, 1856–1912), Ludwika Krzywickiego (1859–1941), Zygmunta Glogera (1845–1910), Karola Potkańskiego (1861–1907) czy Stanisława Chełchowskiego [Mikulska 1998].

Z osiągnięć XIX-wiecznej literatury, dotyczącej historii osadnictwa, na pierwszym miejscu należy wymienić dwie pozycje: *Kurpie* Ludwika Krzywickiego wydaną w 1892 r. oraz *Puszcza Kurpiowska* Karola Potkańskiego. Do dziś aktualne są rozważania tych dwóch wybitnych badaczy, dotyczące charakteru powstających osad.

Ludwik Krzywicki w monografii *Kurpie* podejmuje próbę oznaczenia granic, w których mieszkają *Kurpiki*. Obszar siedzib kurpiowskich wg autora posiadał kształt nieforemnej i skrzywionej ósemki. Północne brzośce miało opierać się o granicę pruską na długości ponad 10 mil, południowe natomiast o Bug i o Narew, oba zaś łączyły się ze sobą wzdłuż Narwi w okolicy Ostrołęki. Zaznacza jednak różnice pomiędzy obiema częściami, pisząc, że niekiedy za Kurpiów uważa się jedynie część północną. Sformułował znamiennej opinii o Kurpiach: „Jest to jedyny odłam wśród naszego ludu, który usiłował, że tak powiem, robić i układać własnoręcznie historię” [Krzywicki 1892].

Podobną ocenę ludu zamieszkującego Puszczę Zieloną miało wielu badaczy tego regionu. Popularyzator przeszłości narodowej Józef Chociszewski w dziele *Malowniczy obraz Polski* pisał: „Co do miłości ojczyzny, niezawodnie trzeba Kurpiom przyznać pierwszeństwo wśród różnorodnych plemion polskich, nie wyłączając nawet Krakowiaków”.

W ostatniej dekadzie XIX w. rozwój osadnictwa w Puszczy Zielonej badał wybitny historyk dawnej Polski, profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego, Karol Potkański. W swojej pracy próbował udowodnić, że wstępne zasiedlenie myszyńskich borów sięga początków naszej państwowości i pierwotnego Mazowsza. Jego zdaniem w tym okresie inicjatywę podjęli przede wszystkim bartnicy. Z ich rozrastających się rodzin powstawały coraz ludniejsze, zatracające z wolna charakter pasieczny wioski. Obszerna rozprawa tego uczonego pt. *Puszcza Kurpiowska* ukazała się drukiem dopiero w 1922 r., w pierwszym tomie *Pism pośmiertnych* autora. K. Potkański nigdy nie był na Kurpiowszczyźnie, pomimo to praca charakteryzuje się wyjątkowym rozeznaniem topograficznym i dogłębną analizą tematu.

Badania naukowe oraz działalność popularnonaukowa XX wieku

W pierwszej połowie XX w. zaczęły ukazywać się próby monograficznych opracowań poszczególnych dziedzin kultury kurpiowskiej. Jako czołowych badaczy tego regionu w tym okresie należy wymienić Franciszka Piaścika (1902–2000), Adama Chętnika (1885–1967) czy księdza Władysława Skierkowskiego, badacza i dokumentalistę folkloru kurpiowskiego (1886–1941).

Kierunek badań, sugerowany w pracach Ludwika Krzywickiego i Karola Potkańskiego, został podjęty dopiero przez Franciszka Piaścika. W latach 1928–1930 prowadził prace badawcze na Kurpiowszczyźnie w zakresie architektury oraz osadnictwa. Zebrane materiały oraz źródła archiwalne, już niedostępne po II wojnie światowej, stały się podstawą do na-

pisania książki pt. *Osadnictwo w Puszczy Kurpiowskiej*, która ukazała się drukiem w 1939 r. Jest to pierwsza praca naukowa, w której analizowano w sposób dogłębny plany wsi kurpiowskich dla odtworzenia procesu ich powstawania. Autor we wstępie do dysertacji pisze: „Pobudką moich badań była przeto chęć przestudiowania historii rozwoju osadnictwa, na niewielkim choćby odcinku po to, aby wyciągnąć stąd korzyści dla chwili obecnej, i rzucić pierwsze podstawy pod nową gałąź wiedzy architektonicznej, która obejmować będzie zagadnienia, dotyczące planowania osiedli i regionów wiejskich”. W pracy szczegółowo omawia elementy geografii fizycznej i geologii, dla dobrego zrozumienia ich wpływu na kształtowanie się specyfiki osadniczej Kurpiowszczyzny. Analizę F. Piaśnik przeprowadził na podstawie map Wojskowego Instytutu Geograficznego, Państwowego Instytutu Geologicznego oraz na podstawie własnych badań terenowych. Określił zakres terytorialny swoich badań, tym samym oznaczając granice Puszczy Zielonej. Pisząc: „Przedmiotem moich badań była ta część Kurpiowszczyzny, która nosiła niegdyś nazwę: Puszczy Zielonej lub Myszynieckiej w odróżnieniu od Puszczy Białej, rozciągającej się między miastami: Pułtusk, Serock, Wyszaków, Brok i Ostrów Mazowiecka. Dawniej Puszcza Zielona i Biała razem tworzyły Puszczę Kurpiowską; obecnie jedynie Puszcza Myszyniecka (Zielona) uważana jest za obszar właściwej, etnograficznej Kurpiowszczyzny; potwierdza to mapka gwarowa Nitscha, która umiejscowiła gwarę kurpiowską w dorzeczu wymienionych poprzednio 5 dopływów Narwi (są to: Pisa, Szkwa, Rozoga, Omulew i Orzyc – przypis autora), biorących swój początek z pojezierza mazurskiego; obszar ten rozciąga się pomiędzy miastami: Chorzele, Krasnosielc, Ostrołęka, Nowogród i Kolno” [Piaśnik 1939]. Na podstawie licznych wypisów z ilustracji i wykazów archiwalnych odtworzył proces osadniczy na badanym obszarze, wskazał obszary występowania budownictwa kurpiowskiego, z podziałem na tereny, gdzie typ budownictwa kurpiowskiego występuje powszechnie, gdzie stanowi przewagę oraz wskazał rejony, w których widoczne są jedynie wpływy budownictwa kurpiowskiego. Tę część rozprawy podsumowuje następującymi wnioskami: „Proces osadnictwa Puszczy Kurpiowskiej trwa przeto około 250 lat. W tym okresie czasu przechodzą swą ewolucję stosunki społeczne i gospodarcze regionu kurpiowskiego. W początkowej fazie osadnictwa podstawą bytu ludności jest las i łąka, przeważają zatem zajęcia bartne, łowieckie i pasterskie, a rolnictwo na razie nie posiada większego znaczenia; warunki te mają decydujący wpływ na kształtowanie się kultury materialnej i duchowej oraz są powodem kontrastu pomiędzy puszcza, a otaczającymi ją obszarami rolnymi. Faza następna, to przewaga rolnictwa, jednak przy zachowaniu w znacznej mierze tych wszystkich korzyści, które daje kultura leśna, utrwalająca w dalszym ciągu odrębność regionu kurpiowskiego. Zakaz swobodnego użytkowania lasów, upadek bartnictwa i wreszcie ścisłe rozgraniczenie posiadłości rządowych i prywatnych stanowią ostatnią fazę w dziejach osadnictwa kurpiowskiego; dotychczasowa odrębność gospodarcza i społeczna traci swe podstawy, dzięki czemu wyrazistość regionu zaczyna z wolna zacierać się. Jedynie warunki przyrodnicze terenu pozostają wciąż te same i zachowują nadal swe znaczenie w układzie ekonomicznym tej części kraju” [Piaśnik 1939].

Swoją rozprawą F. Piaśnik udowodnił, iż aby analiza procesu osadniczego była dogłębna, niezbędne jest uczestnictwo w badaniach naukowców z dziedziny architektury i urbanistyki.

„Wieś interesuje badaczy przede wszystkim jako rezultat procesu osadniczego; zainteresowania uczonych, reprezentujących najrozmaitsze dziedziny nauki, zmierzają do wyświetlenia przyczyn mających wpływ na kształtowanie się planów osiedli. Badania nad osadnictwem prowadzą uczeni takich specjalności jak prehistoria, socjologia, ekonomia, etnologia, etnografia i geografia. Architekci zajmowali się dotychczas rozplanowaniem osiedla wiejskiego jedynie dorywczo i bez żadnego właściwie wpływu na kierunek badań w tym zakresie; rola ich polegała na przygodnej charakterystyce planu bez wnikania w zasadnicze przyczyny kierujące jego ewolucją”. Szczegółowo omawia wpływ kolonizacji średniowiecznej na ewolucję planu wsi. W wyniku badań stwierdza, że warunki osadnicze w puszczy nie sprzyjały tworzeniu regularnych osiedli z trójpółką, które były wynikiem kolonizacji. Podkreśla, że osadnictwo Puszczy Kurpiowskiej rozwijało się w sposób zupełnie pierwotny, a nawet tam, gdzie udało się narzucić osiedlu regularny zarys planu, działki polne leżą zwykle w zawężonej szachownicy. Autor neguje przydatność dotychczasowej metody badań planów wsi, polegającej na klasyfikacji planów według zasad geometryczno-genetycznych. Píše: „Pragnąc uniknąć klasyfikacji wadliwej lub tworzenia nowych typów, zdecydowałem się obrać taką metodę badań, która pozwoli uniknąć rozpraszania i różnicowania czynników wpływających na ewolucję planu wsi, a na odwrót – przy odpowiednim zgrupowaniu tych czynników pomoże ustalić wytyczne zasady, kierujące zakładaniem, albo samorzutnym wyrastaniem osiedli wiejskich”. Na podstawie analizy zebranego materiału dokonał podziału na dwie grupy: osiedla samorodne i osiedla zakładane, które to szczegółowo omawia. Tezy wniesione przez autora poparte są dowodami wynikającymi z badań przeprowadzonych w terenie.

Rozległe studia nad Kurpiowszczyzną prowadził w pierwszych dekadach XX w. Adam Chętnik. Przejawiały się one ożywioną działalnością w ruchu kulturowym na wsi kurpiowskiej, a także pracą naukową i publicystyczną. Badania obejmowały głównie historię i kulturę ludową Kurpiowszczyzny, charakteryzowały się znaczną rozległością zainteresowań naukowych dotyczących problematyki regionalnej. Szczegółowo omówił w swoich pracach zagadnienia związane ze środowiskiem geograficznym, bogactwami naturalnymi, historią oraz wszystkimi dziedzinami kultury regionalnej. Ważną dziedziną jego działalności naukowej było gromadzenie zabytków historii i kultury i w ten sposób tworzenie placówek muzealnych. Zorganizował pierwsze w Polsce muzeum na wolnym powietrzu w Nowogrodzie. Skansen – Muzeum Kurpiowskie w Nowogrodzie zostało otwarte w 1927 r. i było instytucją wielodziałową⁵. Autor wyodrębnił następujące działy: zbiory dotyczące historii osiedla Nowogród, zbiory głównie etnograficzne ilustrujące kulturę ludową regionu kurpiowskiego, zbory z dorzecza środkowej Narwi, uwzględniające także teren mazurski i jego związek przyrodniczo-kulturowy z Mazowszem, dział poświęcony bogactwom naturalnym Polski, dział – Bałtyk i różne morza dalsze.

A. Chętnik, w swoim dorobku badawczo-naukowym, jak i działalności regionalnej, starał się zarówno o zachowanie dowodów przeszłości, jak i o rozwój gospodarczy regionu, pod-

⁵ Na obszarze ok. 3 ha zostały zgromadzone kurpiowskie chałupy, kaplice, dwór z Brzózek oraz wiele zabytków małej architektury.

kreślając jego walory turystyczne i zabiegając o rozwój kultury kurpiowskiej. Szczególnie mocno podkreślał tradycje historyczne, czym przyczynił się do upowszechnienia mitu kurpiowskiego – wolnych strzelców i bartników, panów Puszczy, wolnych i broniących zawsze słusznej sprawy. Jego działalność zaowocowała ok. 90 pracami zwartymi i ok. 500 artykułami prasowymi.

W latach 1955–1970 objęto Kurpiowszczyznę systematycznymi badaniami naukowymi. Zakład Etnografii Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN i Katedra Etnografii Uniwersytetu Warszawskiego zorganizowały, pod kierunkiem Anny Kutrzeby-Pojnarowskiej, „Ekspedycję Kurpiowską”. W wyniku tych badań powstała 3-tomowa monografia *Kurpie – Puszcza Zielona*. Omawiane studium jest zaawansowaną próbą analizy złożonej struktury regionu dla integralnego spojrzenia na procesy kulturowe na Kurpiowszczyźnie. W pracy tej, obok zespołu etnografów, uczestniczyła ludność miejscowa, przekazując swoją ocenę przeszłości. W jej wyniku powstały obszerne materiały naukowe dotyczące tradycyjnych zajęć miejscowej ludności jak rybołówstwo, hodowla czy pasterstwo, opracowania dotyczące gospodarki rolnej, rzemiosła, przemysłu ludowego, rodziny kurpiowskiej, jej struktury i roli w gospodarce wiejskiej, jak również jej udział w kształtowaniu swoistego modelu życia wsi kurpiowskiej. W wyniku tych badań ukazało się szereg opracowań z różnych dziedzin kurpiowskiej kultury ludowej, m.in. publikacje Wandy Paprockiej, Mariana Pokropka i innych.

W czerwcu 1973 r. została utworzona Stacja Naukowa Mazowieckiego Ośrodka Badań Naukowych w Ostrołęce pod kierunkiem Bernarda Kielaka, mająca na celu badanie i popularyzowanie Kurpiowszczyzny. Początkowo naukowa działalność ostrołęckiej Stacji nie spotkała się z zainteresowaniem, z braku chętnych do współpracy zawieszono działalność tej instytucji. W 1976 r. reaktywowano Stację przyznając jej lokal i wyposażenie. Do istotnych osiągnięć Stacji Naukowej należały: zorganizowanie dwóch seminariów doktoranckich, prowadzenie badań archeologicznych, zorganizowanie Studium Wiedzy o Regionie. Od 1979 r. Stacja prowadziła działalność wydawniczą. Stacja Naukowa w Ostrołęce skupiała wokół siebie liczną grupę rodzimych przedstawicieli nauki. W tym okresie zostało zorganizowanych kilka sesji popularnonaukowych oraz wydano drukiem materiały posesyjne. Zostały opublikowane, zgodnie z ówczesnymi przepisami skromne objętościowo, indywidualne badania naukowe poszerzające wiedzę o wybranych aspektach problematyki regionalnej. Istotny jest wzrost zainteresowania wśród miejscowych badaczy, czego dowodem jest liczba publikacji ich autorstwa – ok. 80% spośród prawie 40. Dynamiczna działalność Stacji oraz coraz większe grono osób z nią współpracujących, w tym znaczna liczba naukowców z tytułami doktorskimi, przy wciąż wzrastającym zainteresowaniu regionem i chęcią aktywnego włączenia się popularyzatorów ludowych, spowodowały potrzebę stworzenia towarzystwa naukowego o szerszym polu działania.

W lutym 1986 r. powołano do życia Ostrołęckie Towarzystwo Naukowe (OTN), które w pół roku później wpisano do krajowego rejestru stowarzyszeń⁶. W październiku 1992 r.

⁶ Prezesem został prof. dr hab. Bronisław Gołębiowski z Uniwersytetu Warszawskiego, a powołany Zarząd składał się z 21 osób.

OTN przyjęło imię wybitnego regionalisty Adama Chętnika. Podstawowymi zadaniami OTN jest prowadzenie badań naukowych oraz popularyzacja wiedzy naukowej o regionie. Członkami są pracownicy naukowcy oraz sympatycy regionu Kurpiowskiego. W obrębie Towarzystwa funkcjonują trzy komisje: Badawczo-Wydawnicza, Badań Społecznych, Badań Historycznych. Od chwili powstania do dnia dzisiejszego celem Towarzystwa jest pobudzanie i koordynowanie regionalnego ruchu naukowego. W 1987 r. został wydany po raz pierwszy, i do dnia dzisiejszego jest publikowany systematycznie jako rocznik, „Zeszyt Naukowy”. Ten bardzo istotny dla regionu periodyk pełni ważną rolę naukowo- i kulturotwórczą. Objętość publikacji z każdym rokiem wzrasta, co świadczy o zwiększającej się liczbie badań i opracowań naukowych. Problematyka zawarta w „Zeszytach” głównie skupia się na zagadnieniach historycznych, następnie etnografii, oświaty, socjologii, ekologii, kultury, w mniejszym stopniu gospodarki, rolnictwa oraz demografii. Poza opracowaniami naukowymi zamieszczane są również omówienia i recenzje, pamiętniki, wspomnienia czy sylwetki postaci istotnych dla dziejów regionu. Poza „Zeszytami Naukowymi”, które stanowią niewątpliwie najważniejszą pozycję wydawniczą OTN, publikowane są również opracowania rodzimych badaczy, których dorobek znacząco wzbogaca piśmiennictwo regionalne. Drugim istotnym działaniem naukowym OTN jest organizowanie sesji popularnonaukowych, konferencji, spotkań. Obok działań o charakterze ściśle naukowym OTN realizuje przedsięwzięcia popularyzatorskie, które aktywizują mieszkańców i sympatyków regionu kurpiowskiego [Kielak 2000].

Początek lat 90. XX w. był przełomowy dla rozwoju organizacji regionalnych i wzrostu zainteresowania mieszkańców różnych części Polski swoimi „małymi ojczyznami”. Po latach milczenia, społeczności lokalne zaczęły odbudowę symboli własnej tożsamości. Również na Kurpiowszczyźnie można zauważyć w tym okresie ożywienie myślenia o jej historii i kulturze. Początkowo uczestnikami ruchu regionalnego, opierającego się na więzi lokalnej, była grupa inteligencji emocjonalnie związana z Ziemią Kurpiowską. Z czasem również ludność wiejska włączyła się do propagowania rodzimej kultury.

W lipcu 1996 r. powstał Związek Kurpiów, którego koła i oddziały obecnie istnieją nie tylko w rodzimym regionie, ale i poza nim, jak również podejmowane są działania jednoczące rodaków poza granicami Polski, zwłaszcza w Stanach Zjednoczonych. Istotnym wyrazem działalności Związku są publikacje o charakterze głównie folklorystycznym, propagującym krajobraz kulturowy regionu kurpiowskiego. Aktywność przejawia się również poprzez liczne materiały prasowe, organizowanie seminariów, spotkań i odczytów na Kurpiowszczyźnie, utrzymywanie kontaktów z wieloma towarzystwami regionalnymi o podobnym profilu działania, udział w różnych spotkaniach, konferencjach itp. [Pajka 2000].

Podsumowanie

Analiza przestrzeni badawczej dotyczącej Kurpiowszczyzny pozwala na potwierdzenie tezy, że pomimo stosunkowo krótkiej historii, na temat tego regionu istnieje bogata literatura, ze szczególnym naciskiem na historię oraz kulturę ludową. W mniejszym stopniu opracowania dotyczą procesów osadniczych, zwłaszcza w okresie transformacji od 1989 r. do czasu wejścia Polski do Unii Europejskiej w 2004 r. Niniejszy artykuł jest wprowadzeniem do problematyki, w kolejnych sześciu autorka przedstawi badania własne dotyczące przekształceń krajobrazu osadniczego regionu kurpiowskiego.

Literatura

Chociszewski J., 1894, *Historia Polski. Malowniczy opis Polski czyli geografia ojczystego kraju*, Nakładem K. Kozłowskiego, Poznań.

Gawarecki W.H., 1830, *Pamiętnik Historyczny Płocki*, T. 2, Drukarnia Rządowa, Warszawa.

Kielak B., 2000, *Działalność naukowa Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego im. A. Chętnika*, Zeszyty Naukowe, XIV, OTN, Ostrołęka.

Krzywicki L., 1892, *Kurpie*, Biblioteka Warszawska, T. III s. 527-558, T. IV s. 61-97 i 350-385.

Mikulska J., 1998, *Ostrołęka i Kurpie w literaturze pięknej*, Wojewódzka Biblioteka Publiczna im. Wiktora Gomulickiego w Ostrołęce.

Niedziałkowska Z., 1988, *Kurpie. Bory Ostrołęckie*, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa.

Pajka S., 1996, *Pisarze i badacze Kurpiowszczyzny*, Zeszyty Naukowe, X, OTN, Ostrołęka.

Pajka S., 2000, *Związek Kurpiów – najmłodsze stowarzyszenie regionalne na Mazowszu i w Polsce* [w:] *Środowisko rolnicze i krajobraz kulturowy Kurpiowszczyzny*, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, Olsztyn.

Piaścik F., 1939, *Osadnictwo w Puszczy Kurpiowskiej*, Wydawnictwo Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej, Warszawa.

Potkański K., 1922, *Puszcza Kurpiowska* [w:] *Pisma pośmiertne*, T. 1, Kraków.

Starzyk A., 2004, *Przekształcenia otwartego krajobrazu osadniczego na Kurpiowszczyźnie na przykładzie wybranych gmin* (doktorat), Wydział Architektury, Politechnika Warszawska, Warszawa.

Kurpie in scientific research

Series: Kurpie. Transformation of the settlement landscape until Poland's accession to the European Union

ABSTRACT

Kurpie is one of the most interesting ethnographic regions, with the centre of the unique well-preserved and carefully cultivated folk culture of Kurpie. The image of the Kurpie village is the result of many centuries of human activity. Over the centuries, landscape transformations, based on the adaptation of the natural environment for the cultivation of land and the gradual establishment of human settlements, took place. That gave a modern image. The traditional folk culture of Kurpie ethnographic group and the high value of the natural environment were an inspiration to conduct a research on the transformation of the open settlement landscape of the Kurpie region. The aim of the study was to explore the processes determining the transformation of both the natural and cultural landscape of the Kurpie region.

The territorial scope of the work covers the area of Kurpie located between Omulwia and Szkwa, which since the 15th century became the part of the Ostrołęka County. The time scope of the study covers the period from the first references of the settlement of the mentioned area until Poland's accession to the European Union.

The following research methods were adopted: bibliographic analysis and literature on the subject, historical analysis covering the development of settlement in the studied area, comparative cartographic analysis in the field of settlement and landscape transformation, statistical analysis in the field of social and technical infrastructure. In the study landscape and urban-inventory was also used.

The serie of seven articles covers issues related to the shaping and development of settlement in the Kurpie region: 1) Kurpie in scientific research; 2) Kurpie in folk culture; 3) Kurpie – an outline of forming the settlement, agricultural and landscape functions; 4) Kurpie – characteristics of the settlement landscape; 5) Kurpie – dominant landscape changes under the influence of socio-economic factors in the post-war years; 6) Kurpie – dominant landscape changes under the influence of socio-economic factors during the political system transformation; 7) Kurpie – 18 years since Poland joined the European Union (the last article will be published in 2022).

Key words: Kurpie, architecture, settlement landscape, natural landscape, cultural landscape

Agnieszka Starzyk, dr hab. inż. arch., profesor WSEiZ – nauczycielka akademicka i praktykująca architektka, prowadzi badania naukowe w obszarach dostępności i jakości przestrzeni publicznych oraz przestrzeni dziecka – współczesne idee architektury adresowanej do dzieci; kontakt do autorki: Wyższa Szkoła Ekologii i Zarządzania w Warszawie, Wydział Architektury, ul. Olszewska 12, 00-792 Warszawa, e-mail: agnieszka@starzyk.org.pl

Agnieszka Starzyk, Phd Arch, Assoc Prof at WSEiZ – academic teacher and architect; conducts research in the areas of accessibility and quality of public and children's spaces – contemporary ideas of architecture for children; contact: University of Ecology and Management in Warsaw, Faculty of Architecture, ul. Olszewska 12, 00-792 Warszawa, e-mail: agnieszka@starzyk.org.pl